
als de boeteprediking waarmee dergelijke opwekkingen gepaard gaan. De oorlog was de conditie voor de opleving.⁴²

Buiten de vluchtoorden waren parochies ook vaak met ritens actief voor de vluchtelingen. Anders dan de protestanten, waren de religieuze praktijken van de rooms-katholieken concreet aanwezig in de hulpverlening. Net zoals katholieke geestelijken, anders dan de protestantse, vanwege religieuze praktijken bij de fronttroepen moesten zijn voor de bediening van het laatste oliesel en het *viaticum* (een laatste communie) – en dus relatief vaker sneuvelden dan hun protestantse evenknieën die zich achter de linies ophielden –, zo waren ook in het vluchtelingenwerk de katholieke geestelijken werkzaam aan het hulpfront.⁴³ Te denken valt aan de parochiekerk als gewijde plek, waar frequent de mis werd bediend, een kaarsje kon worden gebrand, en ter biecht kon worden gegaan. In het najaar van 1914 werden in Amsterdam, Enschede, Rotterdam en diverse plaatsen speciale missen opgedragen voor de Belgische vluchtelingen. In Tilburg had er in 1915 wekelijks een lof plaats voor de Belgische vluchtelingen.⁴⁴ En op Allerzielen werden missen opgedragen voor gesneuvelde Belgische militairen, waarbij de vluchtelingen nadrukkelijk werden uitgenodigd en massaal aanwezig waren.⁴⁵ Tegenover deze gevarieerde rooms-katholieke religieuze praktijken stonden de in dit opzicht eenvoudiger religieuze praktijken van de protestantse kerken die zich tot prediking en gebed in de zondagse kerkdiensten beperkten, en soms een lezing door een predikant door de week.

Vreemdelingen

In 1914 en 1915 was er in de Nederlandse pers veel aandacht voor de Belgische vluchtelingen, maar vanaf 1916 ebde de aandacht snel weg. Een belangrijke reden was de watersnoodramp die Nederland in 1916 trof, met name rond de Zuiderzee en in Noord-Holland. Sindsdien waren er Nederlandse vluchtelingen, voor het water ditmaal, en verdwenen de Belgische vluchtelingen uit de publieke aandacht, om er geheel de oorlog niet meer terug te keren. Soms werd de ervaring met Belgische vluchtelingen in deze noodsituatie benut. Op het stationsemplement te Purmerend werd een barak neergezet, die in 1914 te Vlissingen had gediend voor de opvang van Belgische vluchtelingen.⁴⁶ En ook nu boden kerken hulp. De doopsgezinde kerk te Zaandam diende als hospitaal, de hervormde kerk te Oost-Zaandam diende als logement en de hervormden kerkten zolang in het gebouw van de Evangelisch-Luthersche Gemeente.⁴⁷ Toen de koster van de christelijke gereformeerde kerk te Nieuwendam vanwege het wassende water in een optocht met vele anderen moest uitwijken naar Amsterdam werden zij in *De Weeker* van 4 februari 1916 vergeleken met Belgische vluchtelingen.

⁴² Audoin-Rouzeau en Annette Becker, '14-18, 164.

⁴³ Vgl. Hassner, *Religion on the Battlefield*, 12-14.

⁴⁴ *Tilburgsche Courant*, 9 september 2015.

⁴⁵ *De Telegraaf*, 9 november 1915.

⁴⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 februari 1916.